

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Ковальчук В. Б., Панчук І. О.

**ПРАВОСВІДОМІСТЬ
ЯК ФАКТОР УТВЕРДЖЕННЯ
ДЕМОКРАТИЧНИХ ОСНОВ
ДЕРЖАВНОГО ТА СУСПІЛЬНОГО
ЛАДУ УКРАЇНИ**

Монографія

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2016

УДК 340.1
ББК 67.3
К 56

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету
«Острозька академія» (протокол № 11 від 5 травня 2016 року)
та Вченою радою Інституту права та психології Національного університету
«Львівська політехніка» (протокол № 11 від 30 травня 2016 року)

Науковий редактор:

Скрипнюк О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора з наукової роботи Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Рецензенти:

Пархоменко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, вчений секретар Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Сливка С. С. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та філософії права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Ковальчук В. Б., Панчук І. О.

К 56 Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу : [монографія] / В. Б. Ковальчук, І. О. Панчук. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – 212 с.

ISBN 978-617-7328-31-4

Монографія присвячена аналізу сутності правосвідомості та її впливу на суспільно-політичні процеси в державі і суспільстві, а також розкриттю особливостей формування громадянської правосвідомості. Дослідження містить аналіз правосвідомості як елементу правової системи держави та впливу цього явища на такі її складові як система права, правотворчість та правозастосування. У роботі визначено основні критерії оцінки правосвідомості кандидатів на посади в органах державної влади та суддівському корпусі.

У монографії досліджено систему правових цінностей сучасного громадянського суспільства, а також розкрито значення правосвідомості як фактору утвердження активної громадянської позиції та охарактеризовано особливості правосвідомості в період демократичного транзиту. Визначено сутність зрілої правосвідомості та фактори, що впливають на її формування. З'ясовано роль правосвідомості в процесі легітимації державної влади і забезпеченні режиму законності та правопорядку.

Монографія адресована науковцям, законодавцям, державним службовцям, викладачам, аспірантам, студентам правникам та всім, хто цікавиться проблемами теорії права та держави.

УДК 340.1
ББК 67.3

ISBN 978-617-7328-31-4

© Ковальчук В. Б., Панчук І. О., 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЯК СУСПІЛЬНОГО ЯВИЩА	10
1.1. Питання сутності правосвідомості в контексті основних теорій праворозуміння	10
1.2. Поняття правосвідомості, її структура та види	30
1.3 Вплив правосвідомості на суспільно-політичні процеси та формування громадянської правосвідомості	52
РОЗДІЛ ІІ. ПРАВОСВІДОМІСТЬ У ПРАВОВІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ	73
2.1. Правосвідомість як базовий елемент правової системи держави	73
2.2 Правосвідомість у процесі забезпечення режиму законності і правопорядку	93
2.3 Особливості правової свідомості суддів та державних службовців	109
РОЗДІЛ ІІІ. ПРАВОСВІДОМІСТЬ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	116
3.1 Правові цінності сучасного громадянського суспільства	116
3.2 Особливості правосвідомості громадян у період демократичного транзиту та фактори формування зрілої правосвідомості	129
3.3 Роль правосвідомості в процесі легітимації державної влади в Україні	158
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183

ВСТУП

У сучасних умовах становлення України як правової демократичної держави не достатньо лише наявності інститутів громадянського суспільства та нормативно закріплених механізмів правового регулювання суспільних відносин, необхідно, щоб забезпечення функціонування цих інститутів та реалізацію основоположних принципів та норм права здійснював громадянин із високим рівнем правосвідомості, відмінної від тої, яку протягом 70-ти років нав'язував українцям радянський режим. Громадянин з високим рівнем правосвідомості це, перш за все, людина з почуттям власної гідності, що є необхідним проявом духовного життя людини, ознакою духовного самоствердження, без якого неможливе ні відстоювання своїх прав та свобод, ні економічне та політичне самоуправління, ні національне (культурне) самовираження. Не випадково І. Ільїн писав: «Громадянин позбавлений цього відчуття – політично недієздатний; народ не просякнутий ним, – приречений на тяжке історичне приниження» [86, С. 204]. Народ, який не наділений почуттям власної гідності породжує владу, яка не поважає ні себе, ні цей народ, а в кінцевому результаті і державу.

Для правосвідомого громадянина є притаманною здатність до вольового самоуправління і його прояви: принциповість, стійкість життєвої позиції, дисципліна та відчуття обов'язку. Тільки духовно зріла людина здатна до політичної свободи через самоуправління. Політична свобода за своєю природою є духовною свободою. Зміст її полягає в тому, що в житті людини і суспільства на рівні свідомості знімається антагонізм між владарюючими і підвладними, але не тому, що зникає необхідність управління, а тому, що воно набуває зміст самоуправління.

Для людини з таким рівнем правосвідомості важливо мати самостійне переконання щодо питань політики: вона повинна розуміти природу політичного владарювання, усвідомлювати

індивідуальну та соціальну цінність і призначення державної влади та права, мати свідому і зрілу волю спрямовану на державотворчу та правотворчу діяльність. Без такого рівня правосвідомості не можливий правопорядок у середині суспільства та держави, вона притаманна людям дисциплінованим і відповідальним. Це правосвідомість свободолюбних і в той самий час законотворчих громадян, які, перефразовуючи Цицерона, воліють бути рабами закону, щоб стати вільними.

Врешті-решт правову демократичну державу неможливо уявити без такої складової правосвідомості як взаємодовіра – людини до людини, людини до держави, держави до людини. Людина як жива істота не може існувати не вступаючи у відносини (духовні, економічні, політичні) з іншими людьми, у цьому контексті вона є істотою суспільною. Крім цього вона є істотою правовою, виступаючи одночасно і суб'єктом і творцем права. Правові норми є насамперед правилами, які встановлені і визнані справедливими всіма учасниками суспільних відносин (чи принаймні їх активною більшістю). Можна сказати, що в основі правовідносин лежить взаємодовіра та визнання, у тому числі духовних цінностей кожної окремої людини.

Через взаємодовіру і визнання невідчужувані, невід'ємні права людини, якими вона гіпотетично володіє як розумна істота, набувають реального втілення. Лише за умови визнання права іншого на життя, релігійну свободу, власність і відмову від свободи зазіхати на ці права, ми можемо сподіватися на рівноцінну відмову від такої свободи з боку іншого. Тому правопорядок необхідно розглядати як свого роду систему взаємного визнання прав та відмову від абсолютної свободи учасників правовідносин.

Людина з високим рівнем правосвідомості поважає не лише себе та інших членів спільноти, але й державну владу, оскільки є одночасно і членом громадянського суспільства, і громадянином держави. Така людина не дистанціюється від публічної влади і не протиставляє себе їй. Гармонійне поєднання громадянського суспільства та державної влади можливе лише за умови відповідного рівня правосвідомості громадянина, який усвідомлює себе не лише джерелом цієї влади, але й активним

учасником її здійснення. Крім цього, правосвідомий громадянин усвідомлює, що державна влада є творчим джерелом позитивного права, а громадянин, який не поважає джерело свого права, перестає поважати і саме право, він втрачає волю до правопорядку і тяжіє до правопорушення. Така повага до публічної влади та позитивного права є запорукою ефективності та стабільності існуючого політичного режиму і навпаки її відсутність є початком його кризи.

Однак повагу до публічної влади з боку громадянина не слід розглядати як односторонній процес, вона можлива лише за умови рівноцінної поваги держави до людини. Рівень правосвідомості громадян змушує публічну владу з повагою ставитися до них навіть у ситуації, коли авторитет влади на перший погляд є незаперечним. Повсякденна робота органів державної влади передбачає, що громадяни здатні і згідні добровільно дотримуватися приписів права та закону. Влада, яка позбавлена цієї впевненості, яка ставиться до своїх підвладних без належної поваги, або змінить своє ставлення до громадян і тим самим поверне до себе довіру, або ж вона перестане існувати.

Україна, як суверенна держава, лише на шляху до становлення сучасної правової демократичної держави, яку неможливо уявити без розвинутого громадянського суспільства, основою якого є правосвідомий громадянин. Для громадян і особливо для представників влади в Україні характерне старе, пострадянське мислення, яке впродовж двадцяти п'яти років незалежності так і не вдалося змінити, як через об'єктивні причини, так і значною мірою через суб'єктивний фактор. Однією з причин є те, що в державі та суспільстві так і не була вироблена і втілена в життя ліберально-демократична правова ідеологія, принципи якої було лише задекларовано в Конституції України. Постійне експериментування із ліберальними новаціями в політико-правовій сфері в умовах фактичної присутності у свідомості та політикумі ідей та прагнень радянської доби не дасть очікуваного результату, більше того – може взагалі поставити під загрозу культивування в подальшому демократичних цінностей в українському соціумі.

Постійний розвиток суспільства, держави та права, перетворення в політичному, економічному та соціальному житті України викликають потребу звільнення теорії правосвідомості від пережитків радянського минулого, оновлення підходів до перспектив підвищення рівня правосвідомості українців, формування їх громадянської правосвідомості. Ситуація, що склалася наразі в Україні і пов'язана як із нещодавніми революційними подіями та початком неоголошеної війни на теренах нашої держави, так і з інтеграцією у Європейський союз, що супроводжується необхідністю реформування практично всіх сфер державного життя, вимагає критичного перегляду підходів до підвищення рівня правосвідомості українців та прищеплення їм нових правових цінностей. Більше того, слід об'єктивно та адекватно оцінити проблеми, які існують у цій сфері на сьогоднішній день і заважають нашій нації впевнено та згуртовано рухатися до побудови правової держави та громадянського суспільства. Зокрема, гостро постає наразі питання про допущення до управління державою та здійснення правосуддя осіб із високим рівнем правосвідомості, що відповідно ставить перед суспільством завдання визначення певних критеріїв оцінки правосвідомості кандидатів на окремі посади. Важливо також надалі розвивати громадянську активність та волонтерський рух, що значно активізувалися під час революційних подій та проведення анти-терористичної операції, проте без належної підтримки з боку держави, за відсутності належного правового виховання та популяризації можуть зрештою зійти нанівець.

Отже, умовою демократичного розвитку нашої держави є наявність єдиного поля розвинутої правосвідомості нації, що об'єднує її навколо ідей свободи та справедливості, а шлях до демократії пролягає, перш за все, через індивіда та його активну участь у правовому, політичному та соціальному житті країни, яка зумовлюється саме високим рівнем його правової свідомості.

Загалом актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю комплексного аналізу механізмів впливу правосвідомості на демократизацію державного та суспільного ладу в Україні.

Саме тому перед вітчизняною наукою теорії права та держави постає завдання детального аналізу трансформаційних змін правосвідомості українського суспільства від патерналістського типу до ліберально-демократичного та його вплив на процес демократичної легітимації публічної влади.

Теоретичною основою дослідження явища правосвідомості та її впливу на формування демократичних основ суспільного та державного ладу стали праці вітчизняних науковців Л. М. Герасіної, Ю. М. Грошевого, О. Г. Данильчина, О. Г. Данильяна, О. П. Дзьобаня, Д. О. Єрмоленка, Ю. Ю. Калиновського, В. В. Мухіна, О. М. Омельчука, О. В. Петришина, В. І. Тимошенко, М. М. Цимбалюка, С. В. Чайковського, М. Є. Черкас. Окрім того, у роботі було використано напрацювання дослідників початку ХХ ст. (І. О. Ільїна, М. М. Коркунова, Б. О. Кістяківського, П. І. Новгородцева), а також роботи науковців радянського періоду (Г. С. Остроумова, І. Ф. Рябка, І. Є. Фарбера). У монографії відображено погляди на теорію правосвідомості та розвиток держави і суспільства представників західної наукової думки (Е. Геллнера, Р. Давида, П. Кейна, Д. Конагана, Г. Мюллера, Р. Пола).

Монографію присвячено комплексному науковому аналізу сутності правосвідомості як фактору утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу, обґрунтуванню її ролі як одного з вирішальних чинників становлення громадянського суспільства та правової держави. Ця наукова проблема вимагає з'ясування ряду питань, серед яких варто виділити такі: визначення сутності громадянської правосвідомості як особливого виду правосвідомості, виявлення шляхів впливу її на розвиток правової системи держави та процес забезпечення законності та правопорядку, визначення рівня правосвідомості державних службовців та суддів, аналіз основних механізмів впливу на утвердження активної громадянської позиції особи та перспективи формування зрілої правосвідомості в Україні, а також визначення ролі в механізмі легітимації державної влади.

Хотілося б підкреслити, що питання підвищення рівня правосвідомості як одного з основних чинників утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу не має ви-

ключно юридичного характеру, а є проблемою взаємовідносин індивіда, суспільства та держави. Щиро сподіваємося, що запропоноване дослідження буде цікавим науковцям, законодавцям, державним службовцям, викладачам, аспірантам, студентам та всім, хто цікавиться проблемами правосвідомості, державознавства та теорії права.

Наукове видання

**Віталій Богданович КОВАЛЬЧУК,
Ірина Олегівна ПАНЧУК**

**ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ФАКТОР УТВЕРДЖЕННЯ
ДЕМОКРАТИЧНИХ ОСНОВ ДЕРЖАВНОГО
ТА СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ**

Монографія

Головний редактор *І. Д. Пасічник*

Науковий редактор *О. В. Скрипнюк*

Технічний редактор *Р. В. Свиначук*

Комп'ютерна верстка *Н. О. Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Р. В. Свиначука*

Коректор *Ю. Г. Шабатіна*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 12,32. Обл.-вид. арк. 11,5.
Наклад 300 прим. Зам. № 70–16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура «AdonisC».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свиначук Р. В.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.